

Cumhuriyet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi
Cilt: VII / 1, s. 161-181
Haziran-2003-SİVAS

MU'TEZİLE: BASRA VE BAĞDAT MU'TEZİLİLERİ VE BAŞLICA GÖRÜŞLERİ

Selim ÖZARSLAN*
sozarслан1@firat.edu.tr

Anahtar kelimeler: Mu'tezile, Basra ve Bağdat Mu'tezilileri, akide, tabiat felsefesi, aklî düşünce, 'büyük günah sahibi'(mürtekebü'l-kebîre).

ÖZET

İslam kelam ekollerinden olan Mu'tezile, Basra ve Bağdat ilim çevresinde ortaya çıkmış, dini anlama ve yorumlamada akılcı bir yöntemi benimsemiştir. Bu duruşlarıyla da İslam düşüncesinin gelişim sürecine katkıda bulunmuşlardır. Basra ve Bağdat ekolleri birçok konuda hemfikirken bazı meselelerde farklı görüşleri benimsemişlerdir. Örneğin Bağdat ekolü siyasi alanda temayüz ederken Basra ekolü ilmi sahada tanınmıştır.

ABSTRACT

The Mu'tazila that is one of the Islamic theological schools appeared first in the scientific environment of Basra and Baghdath. It principally took over a rationally method in understanding and commentary the religion. It contributed to the development process of the Islamic thought with this style. Although the Basra and Baghdath schools have an agreement in general but they took on different ideas in some matters. For example while the Baghdath school is much more known with its political aspect but the Basra school is known with its scientific area.

GİRİŞ:

İslâm Rasyonalizmi olarak da bilinen Mu'tezile kelâmı iki ana damardan beslenerek gün yüzüne çıkmış bir kelâm ekolüdür. Bu ekole mensup kelâmcılar yetiştikleri ve bağlı oldukları ilim çevresine -Basra ve Bağdat- göre Basriyyün ve Bağdadiyyün olarak isimlendirilmişlerdir. Mu'tezile kelâm okulu aslında Vâsıl b. Atâ (ö.131/748)'nın hocası Hasan el-Basrî (ö.110/728)'nin ders halkasından ayrılmasıyla Basra'da doğmuş ve orada gelişmeye başlamıştı.¹ Basra'da gelişmesini sürdürürken

* Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, thk. Suzana D. Wilzer, Daru'l-Muntazır, Beyrut, 1409/1988, 3; Şehristanî, Ebu Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut, trs. s. 40-42; Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer el-Hatîb, *l'tikâdatü Fırakü'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, (el-Mürşidü'l-Emin ile birlikte) Kahire, 1398/1978, 28-29; Cürçânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Kitabu't-Ta'rifât*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995, 222

bir muddet sonra bu ekol Bişr b. Mu'temir (ö.210/825) tarafından Baġdat'ta da teşekkül ettirildi. Bu ekol dini anlama ve yorumlamada akılcı bir yöntemi esas almış, bu yaklaşımıyla da İslâm düşüncesinin gelişim sürecine anlamlı katkılarda bulunmuştur.

Biz bu çalışmamızda bu iki ekole mensup Mu'tezile kelâmcılarının kimler olduğunu, üzerinde uzlaştıkları ve uzlaşmadıkları konuların neler olduğunu tespit etmeyi hedeflemiş bulunuyoruz.

A-Basra Ekolü Mu'tezilileri

1-Vâsıl b. Atâ

Hicri 80/699 yılında Medine'de doğan Vâsıl b. Atâ (ö.131/748)² Mu'tezile kelam ekolünün ilk kurucusu olarak genel kabul görmüştür.³ Bu nedenle kendisine "Şeyhu'l-Mu'tezile" sıfatı verilmiştir. O maddî zenginliğe ehemmiyet vermeyen, ibadetine düşkün ve zühd sahibi bir kimse olarak kaynaklarda tanıtılmaktadır. O genellikle iplikçi (gazzal) olan arkadaşı Ebu Abdullah'ın dükkanına gider, orada iffetli ve onurlu kadınları tanımaya çalışır, zekat ve sadakasını onlara verirdi. O dili güzel konuşan, lafızları kolaylıkla telaffuz eden, zeki, âlim ve hatip bir kişiliğe sahipti.⁴ Yine kaynaklarda geçtiği üzere Şia'nın aşırı gruplarının, Haricilerin, Zenâdika'nın, Dehriye'nin, Mürcie'nin ve diğer muhalif fırkaların düşünce ve fikirlerini bütün ayrıntılarıyla bilir, onların görüşlerini reddetme çabası içerisinde olurdu. Öyle ki o geceleyin namaz kılmak için saf tuttuğunda muhaliflerinin görüşlerini nakzedecek bir delil zihninde belirlediği takdirde oturur, onu yazar, sonra da namazına tekrar dönerdi.⁵ Vâsıl'ın, Seneviyye ile mücadele etmeye büyük önem attığı hatta bu mezhebin (el-Mâneviyye) görüşlerini tenkit etmek için bir kitap yazdığı da gelen bilgiler arasındadır. Vâsıl b Atâ ve arkadaşı Amr b. Ubeyd (ö.144/761) gibi onların sempatanları da bütün İslâm coğrafyasında materyalistler, dinsizler ve zındıklarla kıyasıya fikir mücadelesi yapıyorlardı.⁶

Vâsıl b. Atâ'nın kelâmî görüşlerine bakacak olursak onun Allah'ın sıfatlarından ilim, kudret, irade ve hayat gibi sıfatları nefyettiğini görürüz. O bu tarzdaki düşüncesini Allah hakkında mana ve ezeli sıfat kabul edilirse, iki tane ilah kabul edilmiş olacağı esasına dayandırmaktadır. Allah'ın kadîm (ezeli) olması sıfatını kabul etmesine rağmen diğer sıfatlarını reddetmiştir. Ona göre Allah'ın zatına ilave sıfatlar kabul etmek, O'ndan ayrı birçok ezeli varlıkların mevcudiyetini kabul etmek anlamına gelmektedir. Ehl-i sünnet kelâmcıları ise söz konusu sıfatların Kitap (Kur'an-ı Kerim) ve Sünnet'te mevcut olduğundan hareketle Vâsıl b. Atâ özelinde Mu'tezile'nin Allah'ın sıfatlarını nefyetme ameliyesine karşı çıkmışlardır.⁷

² İbn Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi Yakub İshak, *el-Fihrist*, thk. eş-Şeyh İbrahim Ramazan, Daru'l-Marife, Beyrut, 1417/1997, 209; İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 29; Ahmed Emin, *Fecru'l-Islam*, Mektebetü'l-Usra, Kahire, 1996, 469.

³ Bağdadî, Ebu Mansur Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-Fırak*, (*Mezhepler Arasındaki Farklar*), Çev. E.Ruhi Fiğlalı, Ankara, 1991, 85; Râzî, *İtikâdatü Fırakü'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 29; Sezgin, Fuat, (GAS) *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, Arapça'ya çev. Mahmud Fehmi Hicazî, Riyad, 1411/1991, c. II/4, 18.

⁴ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 28-29; Neşvânü'l-Himyerî, Ebu Said, *el-Huru'l-Iyn*, thk. Kemal Mustafa, Mısır, 1367/1948, 209; Said Murad, *Medresetü'l-Basra el-İ'tizâliyye*, Kahire, 1992, 185.

⁵ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 30-32.

⁶ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 35.

⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 40.

Bu kurucu Mu'tezilî'nin kader konusuna yaklaşımı, Ma'bed el-Cühenî (ö.80/699) ve Gaylan ed-Dımeşkî (ö.119/737)'nin bu soruna yaklaşımıyla örtüşüyordu. Ona göre Allah hakim ve adildir. Ona şer ve zulmün isnat edilmesi caiz değildir. İnsan hayrıyla ve şerriyle bütün fiillerinin failidir.⁸ Buna göre insan kendi eylem ve amellerinin yaratıcısı olmaktadır.

Büyük günah işleyenin (Mürtekb-i Kebire) hükmü konusunda hocasının ve bu konuda görüş bildiren Haricilerin ve Mürcie'nin görüşlerine katılmayarak böyle bir kişinin ne mutlak manada kafir ne de mü'min olduğunu, bu iki yer arasında bir yerde (el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn) bulunduğunu ileri sürmüştür.⁹ Mu'tezile'nin beş esasından¹⁰ biri olan "el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn" nazariyesi bu şekilde Vâsıl b. Atâ (ö.131/748) tarafından ortaya çıkarılmıştır. Onun bu teorisine göre iman ile küfür arasında bulunan büyük günah sahibi, tevbe ettiği takdirde tekrar mü'min sıfatını almaya hak kazanır; tevbe etmeden öldüğü takdirde ise küfür üzere bu dünyadan ayrılmış olur. Böyle olunca da ebedî cehennemde kalmayı hak etmiş olur. Çünkü ahirette bu iki gruptan başkası yoktur.¹¹ Bu durumda Haricîlerin görüşüyle aynı noktaya gelmiş olan Vâsıl b. Atâ bu çelişkili durumunu biraz olsun hafifletme gereksiniminden olacak, tevbe etmeden ölen büyük günah sahibinin cehennemde çekeceği cezasının kafirlerinkine oranla daha hafif, derecesinin de kafirlerin derecesinden daha üstün olacağını belirtme gereğini duymuş olmalıdır.¹² Ancak özeldede Vasil'in genelde ise Mu'tezile'nin büyük günah sahibi hakkındaki söz konusu değerlendirmeleri onların İslâm'ın belirlediği ilke ve prensiplere olan bağlılıklarından kaynaklanmıştır.¹³

Hız. Ali (ö.40/661)'nin mi yoksa Cemel vakıası (36/656) ve Sıffin savaşında (37/658) onunla karşı karşıya gelen sahabelerin mi hatalı olduğu konusunda ayırım yapmayan Vâsıl b. Atâ, bunlardan birisinin fâsık olduğu kanaatindedir. Bu bağlamda bunlardan hangisinin fâsık olduğunu bilmek imkansız olduğundan bu iki gruba dahil olan bireyler bir mesele üzerinde tanıklık etseler bunların şahitlikleri geçersiz olur. Çünkü bunlardan birisinin fâsık olduğu aşikardır. Ancak şahitlerin her ikisi Hız. Ali ya da karşı gruptan olursa bunların tanıklıkları geçerli olur. Vasil'in arkadaşı Amr b. Ubeyd ise bu fikre katılmayarak aynı gruba dahil olsalar da bu kişilerin şahitliklerinin geçerli olmayacağını ifade etmiştir. Çünkü ona göre her iki grupta fâsıktır.¹⁴ Vasil b. Atâ, sahabenin fazileti konusunda da arkadaşı Amr b. Ubeyd'ten ayrı düşünüyordu. Amr, Hız. Ebu Bekir'i Hız. Ali'ye tafdil edip Hız. Osman'a meylederken, Vâsıl, Hız. Ali'nin Hız. Ebu Bekir'den daha faziletli olduğu inancındaydı.¹⁵

⁸ Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 41

⁹ Kâdî Abdulcebbar, Ahmed, *Şerhu Usulî'l-Hamse*, thk. Abdulkerim Osman, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire, 1416/1996, 697; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 85-86; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 42; Râzî, *İ'tikâdatü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 29; Sezgin, *Tarihu't-Türâsî'l-Arabî*, c. I/4, 18.

¹⁰ Mu'tezile kelâmcılarının ittifakla kabul ettikleri beş kelâmî esas şunlardır: "et-Tevhid, el-Adl, el-Va'd ve'l-Vaid; el-Menzile beyne'l-Menzileteyn, el-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyi ani'l-Münker. Bu beş esas hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu Usulî'l-Hamse*, 149 vd.

¹¹ "...(İnsanların) bir bölümü cennette, bir bölümü de çılgın alevli cehennemdedir." eş-Şûrâ, 42/7.

¹² Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 43

¹³ Kırş. Işık, Kemal, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967, 72.

¹⁴ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 87-88; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 43; Râzî, *İ'tikâdatü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 30-31.

¹⁵ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu Usulî'l-Hamse*, 767; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Huru'l-Iyn*, 205; Sezgin, *Tarihu't-Türâsî'l-Arabî*, c. I/4, 59.

İbn Nedim, onun birçok kitabı bulunduğunu yazsa da bunların hiçbirisi ne yazık ki günümüze kadar gelmemiştir. Ona ait olduğu söylenen kitaplar şunlardır: Kitabu Esnâfu'l-Mürchie; Kitabu't-Tevbe; Kitabu Menzile beyne'l-Menzileteyn; Kitabu Meâni'l-Kur'ân; Kitabu'l-Hitab fi't-Tevhid ve'l-Adl; Kitabu's-Sebil ilâ Ma'rifeti'l-Hak; Kitab fi'd-Da've; Kitab Tabakât Ehl-i'l-İlm ve'l-Cehl.¹⁶

2-Amr b. Ubeyd

Ebu Osman lakaplı bu Mu'tezilî kelâmcı Basralı olup 144/761 yılında vefat etmiştir. Kaynaklar onun dünyanın mal ve zenginliğine değer vermeyen abid ve zahid bir kişi olduğu hususunda uzlaşma halindedir. Din ve dünya işlerinde zamanının en alimi olduğu belirtilmektedir. Halife dahil hiçbir otoriteden çekinmeden bildiğini söyleyebilecek medeni cesarete sahipti. Bu özelliği nedeniyle Abbasi Halifesi Mansur'un övgüsüne mazhar olmuştur. Temel görüşleri itibarıyla Vâsıl b. Atâ'nın fikirlerine katılmış,-örneğin mürtekib-i kebire'yi fâsık sayıyordu.¹⁷ hitabeti kuvvetli alim bir şahsiyetti.¹⁸ Ancak o, Vâsıl'ın aksine Hz. Ebu Bekir'i Hz. Ali'den daha faziletli buluyordu.¹⁹ Vâsıl b. Atâ gibi o da Basra hadis alimlerinden olan Hasan el- Basri²⁰'nin ilim halkasından ders almış, daha sonra Vâsıl'la birlikte oradan ayrılmıştı.²¹ Zaten Amr b. Ubeyd Vâsıl'la hısımdı. Vâsıl'ın hanımı Amr b. Ubeyd'in kız kardeşiydi.²² İbn Murtaza (ö.840/1436), Amr'ı Vâsıl b. Atâ ile birlikte Mu'tezile tabakasının dördüncü kategorisi içerisinde saymaktadır.²³ Mu'tezile'nin ikinci kurucusu olarak genel kabul görmüştür.²⁴ Amr b. Ubeyd'in Vasıl b. Atâ ile arkadaş ve çağdaş olduğunu destekleyen argümanlardan birisi de Vasıl'ın boynunun uzunluğunun aralarında latife konusu olmasıdır.²⁵

3-Ebu'l Huzeyl el-Allaf

Basra Mu'tezilîlerinin en yetkin kelamcılarında olan Ebu'l Huzeyl²⁶ (ö. 227/841), Mu'tezilî düşüncüyü sistemleştirmiş, ilke ve prensiplerini ilmî temellere dayandırmıştır. Bu sebeple kendisi Mu'tezile'nin ikinci banisi olarak kabul edilmiştir. Yunan felsefesini bütün incelikleriyle araştırıp, inceleyen, dolayısıyla bu felsefenin etkisinde kalan ilk kelamcı Ebul'-Huzeyl el-Allaf olmuştur. O kendisiyle muhalifleri ve aynı görüşü paylaştıkları bilgiler dahil hiç kimsenin boy ölçüşemediği eşsiz bir bilgindi. Kelâmın hassas konularında muhaliflerinin görüşlerini ret sadedinde altmış kitap yazan Ebu'l-Huzeyl, Osman et-Tavil'den ilim öğrenmişti. Hac dönüşü Kufe'de karşılaştığı Rafızî ve insan biçimci bir Tanrı tasavvuruna/ teccim sahip olan Hişâm b. el-Hakem (ö.190/805) ve bir grup muhalifle kelâmın dakik sorunları üzerine tartışmalar yapmıştır. Yine Mecusiler, Putperestler (Seneviyye) ve bunların dışındaki

¹⁶ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 209; Sezgin, Fuat, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. I/4, 19.

¹⁷ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 87

¹⁸ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 31, 35, 36, 40; Sezgin, Fuat, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. I/4, 20.

¹⁹ Sezgin, Fuat, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. I/4, 20.

²⁰ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 136.

²¹ Râzî, *İtikâdatü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 28-29.

²² İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 37

²³ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 35.

²⁴ Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. I/4, 59.

²⁵ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 209.

²⁶ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 211; Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. I/4, 66-67.

diğer inanç gruplarıyla münakaşalar yapmış, muarızlarını özlü sözleriyle alt etmiştir. Tabakat kitaplarında Mu'tezile'nin altıncı tabakasında yer alan bilginlerden olan Ebu'l-Huzeyl,²⁷ kimilerine göre yüz elli, bazılarına göre ise, yüz ya da yüz beş sene yaşamıştır.²⁸

Ebu'l-Huzeyl'in Hz. Ali'yi Hz. Osman'a tafdil etmesinden hareketle ve o dönemde böyle düşünenlerin Şia taraftarı varsayıldığından onun da Şia mezhebine bağlı bir Şif olabileceği bazı kaynaklarda belirtilmektedir.²⁹ Ancak bir kimsenin Hz. Ali'nin Hz. Osman'dan daha faziletli olduğunu düşünmesi olgusu tek başına o kimseyi Şia'dan saymaya yeterli bir kanıt sayılamaz.

Ebu'l-Huzeyl'in her sene dönemin devlet başkanından (halife) altmış bin dirhem nakdi yardım aldığı ve bunu arkadaşlarına dağıttığı bilinmektedir.³⁰ Bu olguda Mu'tezilî düşüncenin o zamanki devlet başkanları tarafından desteklendiğini, o zamanki devletin resmi mezhebi olarak lanse edildiği şeklindeki iddiaları destekler mahiyettedir.

Ebu'l-Huzeyl'in kendisine özgü kelamî görüşlerini şu şekilde özetlememiz mümkündür:

- Allah'ın zatından bağımsız sıfatları olmadığını ileri sürer. O bu görüşünü şu şekilde dillendirmektedir: "Allah bir ilimle alimdir, O'nun ilmi zatıdır; bir kudretle kâdirdir, kudreti zatıdır, bir hayatla diri, onun hayatı zatıdır."³¹ Buna göre Allah zat üzerine zaid sıfatlarla yani ilim, kudret vb. sıfatlarla âlim, kâdir değil, zatı ile âlim, kâdir ve diridir. Onun Allah'ın sıfatları hakkındaki bu fikirlerini eski Yunan filozoflarından iktibas ettiği konusunda kaynaklar hem fikirdir.³²

- Herhangi bir mahalde olmayan iradeler vardır. Allah da mahalli olmayan bir irade ile dileyendir, müriddir.

- Allah'ın kelamının bazıları "kün"/ol sözünde olduğu gibi bir mahalde değilken bazıları da emir, nehiy, haber vb. gibi bir mahalde var olmuşlardır.

- Ahiret âlemindekilerin yani cennet ve cehennemliklerin hareketleri sonludur. Onlar daim bir sükun halinde olurlar. Lezzetler ve elemeler cennetlikler ve cehennemlikler için sürekli bir sükun içerisinde toplanıp bir araya gelirler. Bu görüşüyle Allaf, cennet ve cehennemin içindekilerle birlikte bir gün yok olacağını söyleyen Cehm b. Safvan (128/746)'ın düşüncesine yaklaşmış olmaktadır.³³ Ancak o cennet ve cehennemliklerin hareketlerinin sürekli bir sükun içerisinde olacağı

²⁷ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 44.

²⁸ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 48.

²⁹ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 48.

³⁰ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 49.

³¹ Eş'arî, Ebu Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l- Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, Beyrut, 1411/1990, I, 245.

³² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 245; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 44.

³³ Hayyât, Ebi Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman, *Kitabu'l-İntisâr ve'r-Reddî alâ İbn Râvendî el-Mülhid*, thk. Neyberg, Beyrut, 1987, 52; Bağdadî, Ebu Mansur Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, *Usulu'd-Din*, Beyrut, 1401/1981, 238; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 89; Neşvânu'l-Himyerî, *el-Huru'l-Iyn*, 256; İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm ez-Zahirî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Beyrut, 1406/1986, IV, 83; Neseî, Ebu'l-Muîn, *Bahru'l-Kelam*, Mısır, 1329/1911, 72; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 45; Cürçânî, *Kitabu't-Ta'rifât*, 80, 256; Cevziyye, İbn Kayyim, *Hâdî'l-Ervâh ilâ Bilâdî'l-Efrâh*, thk. Taha Abdurrauf Sad, Kahire, trs., 307; el-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman el-Cevzî, *Telbisu İblis*, thk. Eymen Salih, Kahire, 1415/1995, 29; Aliyyü'l-Kârî, Ali b. Sultan Muhammed el-Hanefî, *Şerhu alâ Fıkhı'l-Ekber*, İst, 1375/1955, 187; Ayrıca Cehm b. Safvan'ın bu yöndeki görüşünün delilleri ve bu delillerin tenkidi için bkz. Özarıslan, Selim, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, Kitap Dünyası, Konya, 2001, 328 vd.

şeklindeki düşüncesi sebebiyle hem Sünnî kelamcılar hem de Mu'tezilî kelamcılar tarafından eleştirilmiştir.³⁴

- İstîtâat, yani insanda bulunan yapıp edebilme gücü, sağlıklı ve sağlam (selamet) olmadan başka bir arazdır. İnsan organlarının eylemleriyle (fiil) kalb'in fiilleri arasında fark vardır. İnsan fiillerinin bir kısmı (ef'alü'l-kulub) tabî /kendiliğinden, diğer bir kısmı (ef'alü'l-cevarih) ise kesbî ve ahlakîdir.

- İnsan, ilahî bir uyarı (şeriat) gelmeden önce bir hatırlatıcıya gereksinim olmaksızın Allah'ı tanımak ve bilmek zorundadır. Eğer bilmezse sürekli cezayı hak etmiş olur. Yine bir şeyin güzelliğini ve çirkinliğini (husun-kubuh), iyi ve kötü olduğunu şeriatın önce aklıyla bilmek zorundadır.

- Öldürülen kişi öldürülmemiş dahi olsaydı yine öldürüldüğü zaman ölecekti. Ömrün uzaması ya da kısalması mümkün değildir.

- Allah'ın iradesi, irade edilenden (murad) başkadır. Yarattığı zamandaki Allah'ın iradesi o yarattığıdır yani yaratılandır.

- Bir şeyin delil olabilmesi için içlerinden en az birinin cennetlik olduğu yirmi kişinin haber vermiş olması gerekir.³⁵

4-İbrahim en-Nazzam

Tam adı Ebu İshâk İbrahim b. Sayyar olan bu Mu'tezilî kelâmcı Basra ilim çevresinde yetişmiş 231/845'te vefat etmiştir. Kelamcılığının yanı sıra edebiyatçı ve şairdir.³⁶ Ebu'l Huzeyl el-Allaf'ın yeğeni ve öğrencisi olduğu gibi edebiyatçı ve kelamcı Ebu Osman Amr b. el-Bahr el-Câhız' (ö.255/868)ın da hocasıdır. Kelâm ve Felsefe gibi ilimlerin yanında başka dinler hakkında da esaslı bilgilere sahip, ilimde yüksek bir yer işgal eden ve Nazzâmiye olarak bilinen fırkanın kurucu olan Nazzam, Mu'tezile kelâmını derinden etkilemiş düşünürlerden bir tanesidir. Aristoteles'in kitabını okuyup bazı noktalardan onu eleştirip tenkit etmesi, ilminin ve kültürünün genişliği hakkında bizlere ip uçları vermektedir. Kaynaklar onun Kuranikerim, Tevrat, İncil, Zebur ve bunların tefsirlerinin yanı sıra birçok şiir ve hadisleri de ezberlediğini bildirmektedir. Öğrencisi Câhız (ö.255/868), "Kelâm ve Fıkıh'ta Nazzam'dan daha iyi bilen bir kimseyi görmedim" diyerek onun ilmî derinliğine işaret etmektedir.³⁷ O materyalist (dehriyyun) felsefeyle mücadele etmekle yetinmemiş, Baġdat'ta Mürcie, Cebriyye, Muhaddisler ve Fukaha ile de tartışmalarda bulunmuştur. Onun kelâmî doktrini iki ana esasa dayanıyordu. Birincisi tevhidi savunmak, diğeri ise Kur'an'ın Kelam İlmi için tek kaynak olmasını sağlamaktı. Maddî alemin ezeliğine inanan materyalistleri reddetmek ve âlemin yaratıldığını belirten Kur'an nasslarını savunmak için zuhur ve kumun öğretisini vasıta olarak kullanmıştır. Ayrıca o, Kur'an'ın riteral/harfî olarak açıklanması taraftarı olmuş, batıl ve sapkın bir şekilde açıklayan müfessirlerle mücadele etmiştir. O kelamcılığının yanında seçkin bir fakih, usta bir şair, tabiatçı filozof, metotlu bir cedelçiydi. Usul-i fıkıh ilminde uygulamaya önem

³⁴ Aydınlı, Osman, *İslam Düşüncesinde Akılleşme Süreci Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara, 2001, 245.

³⁵ Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 45-47.

³⁶ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 211

³⁷ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 49-51.

veren bir öğretime sahip olduğundan rey ve kıyası reddettiği gibi icmayı da kabul etmemiştir.³⁸

Söz konusu kelim sisteminin gelişmesinde etkin bir role sahip kendine özgü birçok görüşleri bulunmaktadır. Bunlar içinde ön önemlilerine değinecek olursak şunları söyleyebiliriz:

- Kaderle ilişkin olarak hayır ve şerrin insandan olduğunu belirtir. Bu görüşüne dayanak olarak da Allah'ın şerlere ve kötülöklere güç yetirebilmekle nitelendirilemeyeceğini gösterir. Diğer Mu'tezililer ise Allah'ın masiyet ve şerleri yapmaya kâdir olduğunu ancak kötü ve çirkin olduklarından dolayı onları yapmayacağı kanaatindedirler.

- Hakikatte Allah irade ile nitelenemez. O'nun şerî yönden irade ile nitelenmesi fiil ve eylemleri yaratması anlamına gelmektedir. Kâ'bî (ö. 319/931) irade konusundaki görüşünü Nazzâm'dan almıştır.

- İnsan fiillerinin tamamı hareketlerden ibarettir. İlimler ve iradeler nefsin hareketleridir. Hareket değişimin başlangıcıdır.

- Gerçekte insan nefis ve ruhtan oluşmuştur; beden ise onun aleti mesabesindedir. Bu söz eski Yunan filozoflarının insan hakkındaki değerlendirmelerine dayanmaktadır. Ruh kendi özü itibariyle güç sahibi olduğu gibi, hayat, dileme ve istitâa da onunla gerçekleşir.³⁹

-Parçalanamayan bir cüz (el-cüzu'illezi lâ yetecezza') yoktur. Tafra (sıçrama) vardır.

- Cevherler bir araya gelen arzılardan meydana gelmiştir.

- Allah; insan, hayvan, bitki ve maden gibi bütün varlıkları bir defada ve aynı zamanda şu an oldukları hal üzere yaratmıştır. Hz. Adem'in yaratılışı çocuklarından önce olmamıştır. Allah bazı şeyleri diğer bazı şeylerle gizlemiştir.(Kumun nazariyesi). Öncelik ve sonralık varlıkların yaratılışında ve var oluşlarında değil, ortaya çıkışlarındadır. (Zuhur nazariyesi). Nazzâm'ın bu tür nazariyeleri felsefecilerden alarak kelama soktuğu bilinmektedir.

Nazzâm'ın hareketin oluşumunu ortaya koymak için ileri sürdüğü teorilerinden biri de tafra/sıçrama nazariyesidir. Onun bu görüşüne göre bir cisim, bir yerden başka bir yere aradaki mesafeyi katetmeksizin ulaşabilir. Bu cismin bir mekandan başka bir mekana intikal etmesi sıçramak suretiyle olmaktadır.⁴⁰

Ancak Nazzâm'ın ileri sürdüğü bu teori, Sünnî kelamcılar tarafından anlamlı ve makul bulunmamış ve reddedilmiştir. Reddetmelerine gerekçe olarak da herhangi bir cismin aradaki mesafeleri katetmeksizin bir mekandan başka bir mekana ulaşmasının imkansızlığını göstermişlerdir.

-Kur'an geçmiş ve gelecek işler (gayb) hakkında haberler vermesi yönüyle mucize olup nazmı ve belagat/edebî yönüyle mucize değildir. Zira Allah Kur'an'ın karşındakilere engel olmasaydı, nazım, belagat ve fesahat yönüyle onun benzerini meydana getirebilirlerdi.

- İcma' ve kıyas şer'i meselelerde delil olamaz. Ma'sum imamın sözü ise delil olabilir.

- İmâmet (devlet başkanlığı) nassla ve açık tayinle belirlenir. Hz. Peygamber bazı durumlarda Hz. Ali'yi nassla imam olarak tayin etmiştir. Hz. Ömer haricinde

³⁸ Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. 1/4, 68-69.

³⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 47-48.

⁴⁰ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 144.

sahabeden hiçbir kimse bu durumu gizlemeye çalıřmamıřtır.⁴¹ Bařka bir kaynakta da Nazzam'ın imamete insanların en keriminin layık olduėu dūřuncesini tařıdıėı belirtilir.⁴² Őzelda İbrahim b. Seyyar en-Nazzam'ın genelde ise Mu'tezilî dūřunr ve kelamcıların devlet bařkanının belirlenmesi olgusunda nassla tayin tarzını benimsemeleri řia mezhebinin itikadî meselelerde Mu'tezile mezhebinin gŖrūřlerini kabul etmelerinde önemli bir faktŖr olduėunu dūřunryoruz.

- Ayın ikiye yarılması /İnşikak-ı Kamer olayını inkar etmiştir.
- Cinlerin insanlar tarafından gŖrŖlmesini de kabul etmemiştir.
- Sahabeyi zellikle Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve Hz. Abdullah'ı çeşitli davranışlarından dolayı ayıplamış, İbn Mesud'u da bazı rivayetlerinden dolayı yalancılıkla itham etmiştir.
- Akıllı bir birey şeriat gelmeden önce aklı delil ve istidlallerle Allah'ı bilmek ve tanımak zorundadır.⁴³

Nazzam'a ait olduğu sŖylenen fakat elimizde bulunmayan eserleri şunlardır: Kitabu'n-Nuket; Kitabu't-Tevhîd; Kitabu'l-Âlem.⁴⁴

5- Amr b. Bahr el-Câhız

Mu'tezile'nin Basra koluna mensup olup lŖgat ve edebiyat sahasında da sŖz sahibi olan bilginlerden birisi de Amr b. Bahr el-Câhız (.255/868)'dir. Mu'tezile'nin dūřünen ve yazan bilginlerinden olan Câhız, felsefe kitaplarının çoğunu incelemiş, onları dŖzgŖn ve akıcı bir Ŗslupla kompoze etmiştir. ağında meşhur olan ilimlerden kelam, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı, Kur'an yorumu ve Arap tarihinde eşsizdi. Abbasi halifeleri el-Mu'tasım ve el-MŖtevekkil zamanlarında yaşayan Mu'tezilî kelâmcı, bir kısmı bize kadar ulaşan içerisinde tevhid, nŖbŖvvetin ispatı, imamet/devlet başkanlığı ve Mu'tezile mezhebinin fazilet ve ŖstŖnlŖkleri vb.nin anlatıldığı birçok faydalı kitaba imzasını atmıştır.⁴⁵ Câhız Mu'tezile'nin yedinci tabakasında yer alan velŖd bir dūřunrdr. Câhız, Abbâsi halifesi el-Muhtedî zamanında 255/869 vefat etmiştir.⁴⁶ Kitapları şunlardır:⁴⁷

- el-Beyan ve't-Tebyîn,
- Kitabu'l-Hayevân,
- el-Osmaniyye,
- DelâilŖ'n-NŖbŖvve,
- Kitabu'l-Buhâla,
- ResâilŖ'l-Câhız,
- Menakıbu'l-Cund el-Halife ve Fezâil el-Etrak (Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve TŖrklerin Faziletleri)
- el-Bursan ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-HŖlân
- Halku'l-Kur'an,

⁴¹ şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 49-50; Râzî, *İ'tikâdatŖ Fırakı'l-MŖslimîn ve'l-MŖřrikin*, 33. Ayrıca bkz. GŖlcŖk, şerafeddin, *Kelâm Tarihi*, İstanbul, 1998, 70.

⁴² NeřvânŖ'l-Himyeri, *el-Huru'l-Iyn*, 152.

⁴³ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 95-110; şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 50-52.

⁴⁴ Sezgin, *Tarihu't-TŖrâsi'l-Arabî*, c. 1/4, 69.

⁴⁵ şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 65; İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 68.

⁴⁶ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 67, 70.

⁴⁷ Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahız, *Kitabu'l-Hayevân*, thk. AbdŖsselam Muhammed Harun, Beyrut, trs., Mukaddime, I, 8-10

Nazmu'l-Kur'an⁴⁸

Faziletü'l-Mutezile.

Câhız, Mu'tezile'nin beş esasını (Tevhid, Adalet, el-Va'd ve'l-Vaid, el-Menzile beyne'l-Menzileteyn, el-Emrû bi'l-Ma'ruf ve'n-Neyhi ani'l-Münker) kabul etmekle birlikte, diğer bazı meselelerde onlardan ayrı düşünmüş, kendine özgü bu fikirlerinde onu takip edenlere de 'Câhızıye' adı verilmiştir.

Câhız'ın diğer Mu'tezilîlerden ayrıldığı kendisine özgü fikirlerinden bazıları şunlardır:

- Bilgilerin (maârif) oluşumu zarûridir.⁴⁹

- Cehennem ehli sonsuza kadar orada azap çekmeyeceklerdir, çünkü onlar ateşin tabiatına dönüşeceklerdir. Yine ona göre, cehennem kendi ehlini cehenneme girdirmeksizin tabiatı gereği kendisine çekecektir.⁵⁰

- Allah'ın sıfatlarını nefyetme hususunda filozofların görüşünü takip ederken, hayır ve şerrin insandan olduğu inancında da Mu'tezile'nin görüşünü benimsemiştir.

- Ona göre Allah cisim ve suret olmadığı gibi, gözlerle de görülmez.

- Kur'an mahluk bir cisimdir.⁵¹

6-Ebu Ali el-Cubbâî

Kelam ilmini kolaylaştıran, sevdiren ve basitleştiren Ebu Ali el-Cubbâî (ö. 303/915) Mu'tezile kelamcılarının en meşhurlarındandır. Oğlu Ebu Haşim el-Cubbaî ile birlikte Basra Mu'tezilîlerindedir.⁵² Fakihliği ve zahitliğiyle de bilenen Ebu Ali el-Cubbaî, Ebu Huzeyl'den sonra eserleri ve görüşleriyle Mu'tezile kelamına tesir ederek izler bırakan kişidir. Zamanının mütekellimlerine özellikle de Ebu Ya'kub eş-Şahham (ö.233/847)'a talebelik etmiş,⁵³ cedel (tartışma) kabiliyetinin yüksekliğiyle dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Küçük yaşına rağmen ilmi toplantılara katılır, yaptığı münakaşalar ve verdiği cevaplarla oradakileri hayret içerisinde bırakırdı. Onun tartışmaları daha çok Cebriye ile olmuştur.⁵⁴ Ebu Ali el-Cubbaî, Sünnî kelamın kurucusu sayılan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö.324/935) ile oğlu Ebu Haşim'in hocasıdır.⁵⁵

Ebu Ali el-Cubbaî'ye aynı isnatla gelen iki hadis⁵⁶ hakkında sorulmuş, bunlardan birisinin doğru, diğerinin ise batıl olduğunu söylemiş, hadisin batıl oluşuna delil olarak da Kur'an'ın, Müslümanların icmasının ve aklın onun batıl oluşuna delalet ettiğini belirtmiştir.⁵⁷

⁴⁸ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 58

⁴⁹ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 68; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Firak*, 127; Râzî, *İ'tikâdatü Firak'l-Müslimin ve'l-Müşrikîn*, 39.

⁵⁰ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Firak*, 128; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 65-66.

⁵¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 65-66.

⁵² İbn Nedim, *el-Fihrist*, 213; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Firak*, 133; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 67.

⁵³ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 213; Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. 1/4, 75.

⁵⁴ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 80.

⁵⁵ Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. 1/4, 75.

⁵⁶ Birinci hadis: "Bir kadın halası ya da teyzesi üzerine nikahlanamaz" (Buhari, Muhammed b. İsmail, *es-Sahih*, Kitabu'n-Nikah, 27, İstanbul, 1413/1992.) İkinci hadis: "Adem Musa'yı ikna etmiştir." (Buhari, *es-Sahih*, Tefsirü'l-Kur'an, H.No: 4369; Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kureşî, *es-Sahih*, Kader, H. No: 4793, İst, 1413/1992; Tirmizi, Ebi İsa Muhammed b. İsa b. Sevra, *es-Sünen*, Kader, 2.bab, H.No: 2134, İstanbul, 1413/1992; Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, es-Sünne, H.No: 4079, İstanbul, 1413/1992; İbn Mâce, Ebi Abdullah b. Yezid el-Kazvânî, *es-Sünen*, Mukaddime, 77, İstanbul, 1413/1992; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, H.No: 7082, 7272, thk. Abdullah Muhammed Derviş, Beyrut, 1411/1991.) Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 81.

⁵⁷ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 81.

Bu rivayetten bizim çıkaracağımız şey, Mu'tezile bilginlerinin ya da kelimcilerinin hadisi delil olarak kullanmadıkları yönündeki iddiaların doğru olmadığıdır. Ebu Ali el-Cubbaî örneğinde gördüğümüz gibi o hadisi kökten inkar etmemiş, hadisin ifade ettiği şeylerin doğruluğunu hadis kritiği tekniğini kullanarak test etmiştir. Bu yöntem ise Ehl-i Sünnet bilgin ve muhaddislerinin de kullandığı hadis kritiği metodudur. Bir hadisin sahih olarak kabul edilmesi için en azından onun ifade ettiği anlamların Kur'an'ın ruhuna aykırı olmaması gerekir.Yani Kur'an'ın açık hükümleriyle çelişmemelidir.

Onun yazdığı eserler günümüze kadar gelmemiş olsa da kaynaklardan edindiğimiz bilgiler, onun yüz elli bin (150.000) sayfalık yazılmış çalışmasının bulunduğu istikametindedir. O aklın kendisine delalet ettiğinden hareket ederek Kalam ilminin en kolay ilim olduğunu belirtmiştir.⁵⁸ Müneccimlerin yıldızlar hakkındaki görüşlerini reddetmek için *Kitab fi'r-Reddi alâ'l-Müneccimîn* isimli eserini kaleme almıştır. Bunların dışında *Kur'an Tefsiri*, *el-Latîf*, *el-Usûl* isimli eserlerde ona atfedilmektedir. Kelâmî görüşlerinden bazıları şunlardır:

Allah'ın sıfatları zatının aynıdır.⁵⁹

İradeler bir mahalde olmaksızın vardırılar. Allah da bu şekildeki irade ile nitelenebilir; yani bir mahalde olmaksızın müriddir.

Allah, bir mahalde yarattığı kelim ile konuşandır/ mütekellimdir. Gerçekte kelim, kesik sesler ve düzene sokulmuş harflerden ibarettir. Mütekellim, kelamı yapandır, kelamla kaim olan değildir.⁶⁰

Bir araz, aynı esnada bir yerde hem var olabilir hem de yok olabilir.⁶¹

Allah'ın ahirette görülmesini kabul etmeyen Cubbaîler, insanın hayır ve şerriyle kendi fiillerinin yaratıcısı olduğuna, istitâatin (eylem yapabilme gücü) fiilden önce olduğuna, yine istitâatin bedeninin sıhhati ve organların sağlamlığından başka bir kuvvet olduğuna kanidirler.

İmamet konusunda Ebu Ali el-Cubbâî, oğlu ile birlikte Ehl-i Sünnet'in yaklaşımını uygun bulmuş, devlet başkanının seçimle belirlenmesi gerektiğini kabul etmiştirdir. Sahabe arasındaki fazilet sıralaması, hilafet sıralamasıyla aynıdır.⁶²

7-Ebu Haşim el-Cubbâî

Basra ekolüne mensup olan Ebu Haşim el-Cubbâî Basra'da doğmuş, 321/933'de Baġdat'ta vefat etmiştir.⁶³ Kadı Abdulcebbar, *Tabakatü'l-Mu'tezile* isimli kitabında Ebu Haşim el-Cubbâî'yi yaşının diğerlerinden küçük olmasına rağmen sekizinci tabaka Mu'tezilîlerin en başında zikretmesini ilminin diğerlerinden daha çok olmasına bağlar. O kelim ilmini babası Ebu Ali el-Cubbaî'den öğrenmiş, gece gündüz bitmek bilmeyen sorularıyla ilme olan düşkünlüğünü ortaya koymuş, öğrenme isteğindeki hırsı babasına eziyet verecek düzeye ulaşmıştır.⁶⁴ Ahlak yönüyle de

⁵⁸ İbn Murtaza, *Tabakatü'l-Mu'tezile*, 82.

⁵⁹ Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. 1/4, 76

⁶⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 67.

⁶¹ Baġdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 134; Râzî, *İtikâdatü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 40.

⁶² Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu Usulî'l-Hamse*, 766-767; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 71.

⁶³ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 213-214.

⁶⁴ İbn Murtaza, *Tabakatü'l-Mu'tezile*, 94.

övülen Ebu Haşim,⁶⁵ genel itibarıyla Mu'tezile'nin ve babası Ebu Ali el-Cubba'nın görüşlerine katılmışsa da bazı hususlarda onlara muhalefet etmiştir.⁶⁶

Allah'ın sıfatlarıyla ilgili olarak Ahval nazariyesini geliştirmiş,⁶⁷ bu teorisiyle Allah'ın sıfatlarını zatının dışında birtakım haller olarak telakki etmiştir.⁶⁸ Bu ve zemm'i/kınamayı gerektirecek haller⁶⁹ hakkındaki görüşlerinden dolayı da Muhammed b. Ömer es-Saymirî ve başkaları tarafından küfürle itham edilmiştir.⁷⁰ Ebu Ali el-Cubba'nın arkadaşlarından bazısı bu görüşe katılmış, bazısı ise katılmamıştır.

Ebu Haşim, bir günahın dolayısıyla yapılan tevbenin kabul edilmesi için tevbe eden bireyin bütün günahlarından tevbe etmesini şart koşmuştur. Halbuki Sünnî kelimciler böyle bir koşulu kabul etmemişler; bir günahın ısrar eden bireyin başka bir günahı için yaptığı tevbesinin kabul edileceğini ileri sürmüşlerdir.⁷¹

Bekâ, idrak, üzüntü, elem ve şüphe gibi arazlar arazların varlığını kabul edenler tarafından araz olarak kabul edilirken Ebu Haşim el-Cubbâî, bunların arazlıklarını nefy etmiştir. *Kitabu'l-Câmi'i'l-Kebir*, *İstihaku'z-Zemm*⁷², *Kitabu'l-Câmi'i's-Sağîr*, *Kitabu'l-Ebvâbi'l-Kebir*, *Kitabu'l-Ebvâbi's-Sağîr*, *Kitabu'l-İnsan*, *Kitabu'l-Avd*, *Kitabu'n-Nakd ala Aristalis fi'l-Kevni ve'l-Fesâd* ve *Kitabu'l-İctihad* isimli eserlerinin olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁷³

B- Bağdat Ekolü Mu'tezilileri

1-Ebu Sehl Bişr b. el-Mu'temir

Mu'tezile'nin Bağdat kolunun kurucusu ve başkanı olan Bişr (ö.210/825),⁷⁴ yalnız kelâmla uğraşmamış, edebiyatla da yakından ilgilenmiş, belagat ilminin kurucusu da olmuştur. Muhaliflerinin görüşlerini reddetmek için yazdığı kırk bin beyitlik kasidesi bulunmaktadır. Kadı Abdulcebbar onu zühdfî bir yaşam içerisinde, dini ritüellere düşkün, Allah'a her zaman dua eden bir birey olarak tanıtır.⁷⁵

Bişr'in tevbeye yaklaşımı Ehl-i Sünnet'in anlayışından farklılık arz eder. Onun bu yaklaşımına göre birey günah işledikten sonra bu günahından tevbe eder, tevbesi Allah tarafından kabul edildikten sonra tekrar o günahı işlerse tevbesi geçersiz olur yani tevbe dolayısıyla affa uğrayan günahından da sorumlu olur. Zira tevbe bir daha işlenmemek koşuluyla Allah'ın bireyi affetmesi anlamına gelmektedir. Halbuki Ehl-i Sünnet'e göre tevbeden sonra günaha yeniden dönmek, önceki tevbe anlamsız ve geçersiz kılmaz. Önceki tevbe geçerlidir. Bu yaklaşıma göre tevbe diğer ibadetler gibi bir ibadet olup, geçerliliğine veya geçersizliğine hüküm olunabilir. Ancak önceki tevbe bitmiş bir ibadet hükmünde olduğundan geçersizliği söz konusu

⁶⁵ Mu'tezilî kaynaklarda ahlakça övülen Ebu Haşim, Bağdadî tarafından fâsıklıkla itham edilmiş, hatta içki müptelası olduğundan sarhoşken öldüğü belirtilmiştir. Bkz. Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 140.

⁶⁶ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 95.

⁶⁷ Râzî, *İ'tikâdatü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 40.

⁶⁸ Ayrıntı bilgi için bkz. Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 69.

⁶⁹ Ebu Haşim, Allah'ın kendisinden günah sadır olmadığı halde bir kimseyi cezalandırabileceğini ileri sürmüştür. Bkz. Râzî, *İ'tikâdatü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 41.

⁷⁰ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 95; Râzî, *İ'tikâdatü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 41.

⁷¹ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 138; Râzî, *İ'tikâdatü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 50.

⁷² Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 141, 143.

⁷³ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 215.

⁷⁴ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 52; Sezgin, Fuat, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. II/4, 62.

⁷⁵ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 52-53.

edilemez.⁷⁶ Bişr'in yaklaşımı Mu'tezile'nin tevellüt teorisinin aşırı bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

2-Ebu Musa b. el-Murdar

Bişr b. Mutemir'in öğrencisi Ebu Musa b. el-Murdar künyeli İsa b. Sabih (ö.226/840), Mu'tezilî kelâm sisteminin temel ilkelerine sıkı sıkıya baġlı bir kelâmcı olduġu kadar dili son derece iyi kullanan, etkili bir hatipti. İtizalî düşüncenin Baġdat'ta yayılmasında ön ayak olmuştur.⁷⁷ İtaat ve ibadete düşkün, zühd ve takva sahibi bir şahsiyet olduğundan kendisine "Rahibu'l-Mu'tezile" denilmiştir. Vasiyetinde maddi zenginliğinin tamamını fakirlere bırakmış, buna gerekçe olarak da bunların fakirlerin hakkı olduğunu dillendirmiştir.⁷⁸

Kelamî görüşlerini serdederken katı sayılabilecek bir tavır içerisinde bulunmuştur. Bu bağlamda o, insan fiillerinin yaratıcısı olarak Allah'ı görenleri, Allah'ın görüleceğini kabul edenleri, Kur'an'ın yaratılmış olmadığı görüşünü benimseyenleri kafirlikle itham etmiştir. Sonuncu fikri yani Kur'an'ın yaratılmış olduğu meselesini ilk olarak Baġdat'ta dillendiren de odur. İnsanların Kur'an'ın benzerini getirebileceklerini ve hatta bunun nazım ve belagat yönüyle Kur'an'dan daha fasih olabileceğini belirtmiştir.⁷⁹

3-Sümâme b. el-Eşres

İlim ve ahlak yönünden asrının en saygın düşünürlerinden olduğu gibi, cedelde de oldukça mahir bir kelimciydi. Bazı görüşlerini Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'tan almış olmasına rağmen tabiat felsefesi üzerine özgün fikirlerin de sahibiydi. Abbasi Halifesi Harun er-Reşid (ö.193/809) zamanında saraya intisap eden Sümâme (ö.213/828)'nin ünü ve itibarı Me'mun (ö.218/833) iktidarında daha da artmıştı.⁸⁰ O kader hakkındaki bir mütalaasında Me'mun'a insan fiilleri şu üç değerlendirmenin dışında ele alınamaz demiş ve bunları şu şekilde sıralamıştır: "Ya insan fiillerinin tamamı Allah'ın yaratığıdır, insanın bir fiili yoktur, bu durumda onlar sevabı ve cezayı, övgü ve yergiyi hak etmemiş olurlar ya da insan fiilleri hem insanlar hem de Allah tarafından yaratılmış olursa o takdirde övgü/medih ve yergi/zemm ikisine birden vacip olur. Ya da insan fiilleri yalnızca insanlar tarafından meydana getirilir, o takdirde sevap ve ceza, övgü ve yergi onlara olmuş olur."⁸¹ İbn Murtaza onu Mu'tezile'nin yedinci tabakasında anar.

Sümâme'nin İslâm olmayanların sonuyla ilgili görüşü oldukça ilginçtir. Onun düşüncesine göre, kafirler, müşrikler, Mecusiler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve zındıklar ahirette topraġa dönüşeceklerdir. Hayvanları, kuşları ve Müslümanların çocuklarını da topraġa dönüşecekler zümresine dahil eder.

⁷⁶ Cüveynî, Ebi'l-Meâlî Abdülmelik, "el-Akîdetü'n-Nizâmîyye fi Erkânî'l-İslâmîyye", *Akaide Dair İki Risale*, MÜF.Y., No: 41, İstanbul, trs., 94; Cüveynî, *Kitabü'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edilleti fi Usûli'l-İtikad*, thk. Esed Temim, Beyrut, 1413/1992, 343; Ayrıca bkz. Özarslan, Selim, *Kelam'da Tevbe*, Elazığ, 2002, 106.

⁷⁷ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 70-71

⁷⁸ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 121-122; İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 71;

⁷⁹ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 121; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 60-61.

⁸⁰ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 215; İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 62; Râzî, *İ'tikâdatü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 35; Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. 1/4, 63.

⁸¹ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 63 vd.

İstîtâa (yapıp edebilme gücü) organların sıhhat ve sağlamlığı ve noksanlıklardan uzak olmaktan ibaret olup, fiilden öncedir.⁸²

4- el-Ca'fereyn

İki Ca'fer olarak anılan bu zatlardan birincisi Ca'fer b. Harb (ö.236/851) diğeri Ebu Muhammed Ca'fer b. Mübeşşir es-Sekâfî(ö.234/848)dir. Her iki Mu'tezile bilgini de ilim ve zühdte meşhurdur. Hatta onların bu durumu "Adaletü'l-Ömeryn" gibi "İlmü'l-Ca'fereyn" ve "Zühdü'l-Cafereyn" olarak darb-ı mesel olmuştur.⁸³

Ca'fer b. Harb ince/dakik kelmâî meselelerle ilgili birçok kitap telif etmiştir. Ömrünün sonuna doğru bu kelmâî meselelerle uğraşmayı bırakmış, halkı aydınlatmaya yönelik yeni eserler kaleme almıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: *Kitabu'l-İ'zâh*, *Nasihatu'l-A'mme*, *el-Müstershid*, *el-Müteallim Usuli'l-Hamse*. Bağdat ilim çevresinde yetişen bu kalamcı devrin halifesi Vasık(ö. 232/846)ın ilim meclisinde çeşitli münazaralarda bulunmuştur.⁸⁴ Ebu'l-Huzeyl el-Allaf'a Basra'da iken öğrencilik yapan Cafer b. Harb, Zeydiyye'ye meyilli bir bilgin olarak tanınmaktadır.⁸⁵

Mübeşşir'in ihtiyacı olduğu halde Sultanların kendisine verdiği para cinsinden hediyeleri kabul etmeyip, daha az miktardaki zekatları kabul ettiği kaynakların bize aktardığı bilgiler arasındadır.⁸⁶

5- Ahmed b. Ebi Duat

Bağdat ilim çevresine mensup olan bu Mu'tezilî kalamcı, Müslümanların sosyal yaşamında büyük roller oynamıştır. Hicri 160/776 yılında Basra'da doğmuş, 240/854 'de Mütevekkil zamanında vefat etmiştir. Mu'tezile'nin seçkinlerinden sayılan Ahmed b. Ebi Duat bu ekolün yayılması için büyük fedakarlıklarda bulunmuştur. Yahya b. Eksem aracılığıyla Me'mun ile tanışmış, onun takdirini kazanmış, Me'mun aracılığıyla da Mu'tasım ile tanışmış, onun zamanında Kadıu'l-Kudât olmuştur. Kendisinden daha kerim, daha şerefli ve daha cömert kimsenin görülmediği kaynaklarda geçmektedir.⁸⁷ İbn Murtazâ onu Mu'tezile'nin yedinci tabakasından Mu'tezililer arasında saymaktadır.⁸⁸

6-Ebu'l- Hüseyin el-Hayyat

Üçüncü hicri asırda yaşayan bu Mu'tezilî bilginin tam adı Ebu'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman'(ö.300/912)dir. Bağdat Mu'tezilîlerinden olan el-Hayyat yine aynı ekole mensup Ebi Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el- Belhî el-Ka'bî(ö. 319/931)nin hocasıdır.⁸⁹

⁸² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 62; Râzî, *İ'tikâdatü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 35.

⁸³ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 76. Sünni kalamcı ve mezhepler tarihçisi Abdulkahir Bağdâdî ise bu iki şahsın bilgisizlikte ve sapkınlıkta en başta gelenler arasında bulduklarını belirtir. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 122. Bu durum farklı düşünce ekollerine mensup bilginlerin biyografileri, sosyal, ahlakî ve dinî yaşayışları hakkında bilgi edinirken lehte ve aleyhte verilen bilgiler hususunda daha ihtiyatlı ve seçmeci olunması gerektiğini ortaya koymaktadır.

⁸⁴ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 73.

⁸⁵ Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. 1/4, 70.

⁸⁶ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 77.

⁸⁷ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 212.

⁸⁸ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 62.

⁸⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 66; İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 85; Râzî, *İ'tikâdatü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, 42.

Mu'tezile'ye özgü fikirlerin ve beş temel esasın günümüze kadar ulaşmasında etkili olan kelimcilerin ilki olan el-Hayyat, *Kitabu'l-İntisar ve'r-Reddu ala Ravendiye'l-Mulhid* isimli kitabıyla haklı bir üne sahiptir. O bu eserini İbn Râvendî⁹⁰'nin Mu'tezile'yi kötölemek için yazdığı *Fedâihü'l-Mu'tezile* (Mu'tezile'nin Saçmalıkları) isimli kitabına reddiye olarak kaleme almıştır.⁹¹

Kelam ekolleri hakkında derin bilgisinin yanında hadis ve fıkha da sahip seçkin bir alimdir.⁹² Allah'ın varlığı hakkında değerlendirmelerde bulunan el-Hayyat, mevcut manasında Allah'ın bir şey olduğunu, mahiyetinin ise bulunmadığını söylemiştir. Ma'dum (yok) un bir şey olduğunun ispatı hususunda diğer Mu'tezililerden daha aşırı bir tavır sergilemiştir. Allah'ın sıfatlarının nefyi, kader, akıl ve nass hakkındaki görüşleri Mu'tezileninkiyle benzerlikler arz etmektedir.⁹³

Büyük Günah sahibi hakkındaki görüşünde Vasıl b. Atâ'nın hükmünü benimsemiş gözüken el-Hayyat, bu kişinin ne mü'min ne de kafir olduğunu, bu ikisi arasındaki bir yerde (menzil) bulunduğu kanaatindedir. Peygamberlerin ismeti konusuna da değinen Ebu'l-Hüseyin, Peygamberlerin tebliğlerinde hata yapamayacaklarını, diğer konularda ise zelle türünden küçük günahlar işleyebileceklerini kabul etmiştir.⁹⁴

Sahabenin en üstününün Ali b. Ebu Talib (40/661) olduğu inancındadır. Bu görüşünü desteklemek için Hz. Ali'nin sahabe arasında ilk Müslüman kişi olduğu, sahabenin alim, zahid, mücahit, kurrâ, müfessir ve cömertlerinin ilki olduğu ve Hz. Peygamber'e en yakın kimselerden olduğu tezini ileri sürer.⁹⁵

7-Ebi Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el- Belhî el-Kâ'bî'

Ebu Hüseyin el-Hayyat'ın öğrencisi olan el-Ka'bî (ö. 319/931) kelam, fıkıh, edebiyat alanlarında derin bilgisi, *Uyunu'l-Mesâil*, *Kitabu'l-Makâlât* ve *Kitabu Kabuli'l-Ahbâr* ve *Ma'rifeti'Ricâl* gibi eserleri ve muhalifleriyle yaptığı münazara ve tartışmalarıyla tanınan sekizinci tabakaya mensup Mu'tezile kelamcısıdır. Belh asıllı olup, Bağdat'ta yaşamıştır.⁹⁶

Bağdat Mu'tezile'sinin gelişmesinde hocasına yardımda bulunmuş, Horasan'da birçok insanın hidayete ermesine de sebep olmuştur. Kaynaklar tefsir

⁹⁰ İbn Râvendî önceleri Mu'tezile'nin sekizinci tabakasında iken bu ekolden ayrılmış ve daha sonra amansız bir Mu'tezile muhalifi olmuştur. Bu arada dinden uzaklaşarak, inançsızlığını izhar ederek, zındıklardan olmuştur. İbn Nedim'in bildirdiğine göre önceleri hayırlı bir yol, güzel bir yaşama sahipken bu hasletlerinden uzaklaşmıştır. Buna sebep olarak da ilminin aklından daha çok olduğunu belirtir. İnançsızlığa/İlhada düşmesine neden olabilecek başka şeylerden bazıları da ailesini kaybetmesi, başkanlık arzu etmesi ancak buna nail olamaması gösterilmektedir. Kitabu'l-İmâme'yi de Rafizilerden para aldığı için yazdığı rivayetler arasındadır. Birçok kitaba sahip olan İbn Râvendî'nin kitapları küfriyatla doludur. Nübüvveti ve risâleti inkar etmiştir. Hayyat ve Ebu Ali Cubbai ve ez-Zübeyrî onu görüşlerinden dolayı tenkit etmiştir. Öldürülmeden korktuğu için kaçtığı ve Kufe'de bir Yahudi'ye sığındığı ve daha sonra da evinde öldüğü nakledilmektedir. Kitaplarından bazıları şunlardır: Kitabu'l-Mercan fi İhtilâfi Ehli'l-İslâm; Kitabu'l-Esmâi ve'l-Ahkâm; Kitabu'l-İbtidâ' ve'l-İlâde; Kitabu'l-İmâme; Kitabu Halku'l-Kur'an; Kitabu'l-Bekâ' ve'l-Fenâ; Kitabu Lâ Şey İllâ Mevcud; el-Ferîd fi'r-Reddi ala'l-Enbiyâ, Kitabu't-Tâc fi'r-Reddi ala'l-Muvahhidin. Bkz. İbn Nedim, *Fihrist*, 216; İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 92.

⁹¹ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 92

⁹² İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 85.

⁹³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 66; Râzî, *İtikâdatü Fırakı'l-Müslimin ve'l-Müşrikîn*, 42.

⁹⁴ Yazıcıoğlu, M. Said, *Kelam Ders Notları*, Ankara, 1998, 31.

⁹⁵ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 86-88.

⁹⁶ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 88; Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. II/4, 77.

alanında faydalı bir kitabı olduğundan da söz etmektedir.⁹⁷ Münazaralarından birisini de zaruri olarak bilinen şeyleri inkar ederek onları hayallere tâbi kılan sofist bir adamla yaptığı münazaradır. Cömertliği, sebatlılığıyla tanınan el-Ka'bî, sultanın yaptığı bazı işleri hoş gördüğünden dolayı sonradan tevbe etmiş, Abbasi Halifesi Muktedir zamanında vefat etmiştir.⁹⁸

Ona göre Allah'ın iradesi zatiyla kaim bir irade değildir. O zatiyla mürid olmadığı gibi, iradesi bir mahalde hadis de değildir. O Allah'ın ahirette görülemeyeceğini söyleyerek Mu'tezilî düşünceye katılmış, ancak O'nun kendi zatını görüp- göremeyeceği konusunda kendi zatını da göremeyeceğini benimseyerek onlardan ayrılmıştır.⁹⁹

8-Kâdî Abdulcebâr

Mu'tezile kelamının son büyük temsilcisi sayılan Ebu'l-Hasan Kâdî'l-Kudât Abdulcebâr b. Ahmed el-Hemedânî (ö. 415/1024) ilk önceleri itikatta (usûl) Eş'ariyye, amelde (furu') ise Şâfi mezhebindedir.¹⁰⁰ Daha sonra Emevîler ve Abbasiler döneminde ilim ve fikir hareketlerinin bir numaralı merkezi olan Basra'da Mu'tezilî kelamcılarının oluşturduğu ilim meclislerine katılarak kültürünü ve bilgisini geliştirdi. O esnada Mu'tezile'nin Basra kolunun temsilcisi Ebu İshâk b. Ayyaş' (ö.386/996) la karşılaştı ve onun etkisiyle Mu'tezile'ye katıldı. Bir süre Ebu İshâk'tan dersler aldıktan sonra Abbasilerin yönetim merkezi ve İslam aleminin ilim, fikir ve maneviyat üstü olan Bağdat'a geldi. Orada Şeyh Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali'(ö.369/979)nin ilim meclisine katılarak ondan uzun süre dersler aldı. Bu arada akranları arasından sıyrılarak devrinin en iyi alimlerinden oldu.¹⁰¹

Kelam ilminin inceliklerine haiz kitapları ve görüşleri doğuda ve batı da yayıldı, neşvü nema buldu. Eğitim öğretim ve kitap telifiyle geçen uzun bir yaşam sürdü. Kitaplarından önemli bir kısmının günümüze kadar geldiği ender Mu'tezilîlerdendir. El-Hayyat'ın *Kitabu'l-İntisar'*ından sonra Mu'tezile'nin özgün görüşlerini elde etme imkanı bulduğumuz kaynak eserler Kâdî Abdulcebâr'ın elimizde olan kitaplarıdır. Tabakât kitapları¹⁰² Mu'tezile'nin başkanlığı ve şeyhliğinin onda sona erdiğini, herkesin onun görüş ve kitaplarına itimat ettiğini bildirmektedir. İnsanlar onun ilim ve ahlakının düzeyini ortaya koymak için "yeryüzünün en seçkini ve en alimi" gibi ifadelerle övmüşlerdir. Fıkıh bilgisinin de yüksek bir noktaya ulaştığı hatta Ebu Hanife'(80-150/699-767)nin fıkıhını Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali'den okuduğu da bilinmektedir. O'nun bu konuyla ilgili olarak "insanların fıkıhı dünya nimetlerini istedikleri için okudukları, kelam ilminin ise Allah'tan başka bir gayesinin bulunmadığını" söylediği de bilinmektedir.¹⁰³

⁹⁷ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 88.

⁹⁸ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 89.

⁹⁹ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Firak*, 132; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 67.

¹⁰⁰ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 112; Subkî, *Tabakâtü's-Şafiyye*, Mısır, 1324/1906, V, 97.

¹⁰¹ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 112.

¹⁰² İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 112-113; Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. I/4, 82.

¹⁰³ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 112-113.

Kâdî Abdulcebbâr, Büveyhî veziri Sahib b. Abbâd (ö.385/995) tarafından Rey şehrine kadı olarak tayin edilmiş, bundan sonrada "Kâdî'l-Kudât" lakabıyla anılmıştır.¹⁰⁴

Kelam, İslam Hukuk Felsefesi ve bunlara esas ve kaynak teşkil eden Tefsir ve Hadis¹⁰⁵ gibi çeşitli ilimlerle ilgili dörtüüz bin (400.000) sayfalık telifatı olduğu söylenen Kâdî Abdulcebbâr'ın eserlerinden kelamla ilgili olanları ve bilinenleri şunlardır:

el-Muġnî fi Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl; Kitabu'l-Muhît ya da Muhit bi't-Teklif; Şerhu Usûli'l-Hamse isimli eserleri basılmış olup ilim ve tefekkür dünyasının hizmetine sunulmuştur.

el-Fiil ve'l-Fâil, Kitabu'l-Mebsût, Kitabu'l-Hikme ve'l-Hakîm, Kitabu'd-Devâ' ve's-Savârif, Kitabu'l-Hilâf ve'l-Vifâk, Kitabu'l-Hâtır, Kitabu'l-İ'timâd, Kitabu'l-Men' ve't-Temânu', Kitabu Mâ Yecuzu fihî't-Tezâyud ve Mâ Lâ Yecuz;

Şerhlerle ilgili eserleri ise,

Şerhu'l-Câmi'in; Şerhu'l-Usûl; Şerhu'l-Makâlât; Şerhu'l-A'râz'dır.

Fıkıh Usûlu ile ilgili eserleri, *en-Nihâye fi Usûli'l-Fıkıh; el-Umed'dir.*

Muhâliflerini tenkit etmek için yazdığı kitaplarından bazısı da şunlardır:

Nakdu'l-Luma'; Nakdu'l-İmâme.

Hilâf ilmiyle ilgili olarak *Kitab fi Hilâf beyne's-Şeyheyni* kaleme olan müellifin *Nasîhatü'l-Mütefekkiye* isimli eseri de nasihat türü eserleri arasındadır.¹⁰⁶

Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakatü'l-Mu'tezile isimli eseri Mu'tezile okulunun faziletlerini ve bu ekole mensup bilginlerin biyografilerini konu edinmektedir.

Tesbitu Delaili'n-Nübüvve isimli Peygamberliğin ispatıyla ilgili eserinden başka *Tenzihu'l-Kur'an ani'l-Metâin ve Müteşâbihu'l-Kur'an* isimli tefsirleri de matbu halde elimizde bulunmaktadır.¹⁰⁷

Kâdî Abdulcebbâr'ın Yetiştirdiği Mu'tezile Kelamcıları da vardır. Bunlardan meşhur olanlar şunlardır:

Ebu Reşid Said b. Muhammed en-Nîsâbü'rî (ö.400/1009): Cevher, araz, tevhid, adalet vb. gibi konuları işleyen *Divânu'l-Usûl* isimli bir kelam kitabı bulunmaktadır. Baġdat Mu'tezililerinden olup hocasının vefatından sonra görüşlerini Rey şehrinde devam ettirmiş, Mu'tezile riyaseti Abdulcebbâr'dan sonra onunla sona ermiştir.¹⁰⁸

Şerif Murtaza Ebu Kasım Ali b. Hüseyin el-Mesevî, Kadı Abdulcebbâr'dan hac dönüşü ders almış, irca görüşüne meyilli bir Şii-İmâmî'dir.

Ebu'l-Kasım el-Bustî İsmail b. Ahmed (ö.420/1024): Kadı Ebû Bekir el-Bakillânî (ö.403/1013) ile münazara yapacak ölçüde tartışma/cedel metoduna sahip olan bu zat Zeydiyye mezhebine eğilimli oluşuyla bilinmektedir.¹⁰⁹ *Keşfu Esrâri'l-Bâtiniyye* isimli bir yazma eseri olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁰

¹⁰⁴ Sezgin, Fuat, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. I/4, 81.

¹⁰⁵ Atay, Hüseyin, 'Memleketimizde İlim ve Din Anlayışı' *AÜİFD.*, Ankara, 1969, 100-101; Ayrıca bkz. Yurdagül, Metin, 'Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelamcısı Kâdî Abdülcebbâr Hayatı ve Eserleri'; *MÜİFD.*, sayı: 4, İstanbul, 1986, 126.

¹⁰⁶ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 113.

¹⁰⁷ Sezgin, Fuat, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. I/4, 82-84.

¹⁰⁸ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 116. Sezgin, Fuat, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. I/4, 85

¹⁰⁹ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 117; Sezgin, Fuat, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. I/4, 84.

¹¹⁰ Sezgin, Fuat, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. I/4, 85.

Ebu'l-Hüseyn el-Basrî Muhammed b. Ali (ö.436/1044): Bağdat'ta Kadı Abdulcebbar'dan kelam ve fıkıh usulu ilmini öğrenip cedelde üstün bir derece elde etmiş olan bu zat, Fıkıh usulüne dair *el-Mu'temed* isimli kitabın sahibidir.¹¹¹ Çok sayıda eseri olduğu kaynaklarda belirtilen kitaplarından bazıları şunlardır: *Tesaffehu'l-Edille*; *Nakdu's-Şâfî fi'l-İmâme* ve *Nakdu'l- Mukanne' fi'l- Gaybe*.

Felsefe ve buna benzer ilimlerle uğraşp, Mu'tezile şeyhlerinin görüşlerini kitabında nakz ettiği için Behâşime ya da Behşemiyye¹¹² taraftarları tarafından sevilmemiş hatta nefret edilmiştir.¹¹³

Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed b. el-Mattaveyh (ö.469/1076): Abdulcebbar'dan dersler almış öğrencilerinden biri de arkasından meşhur kitaplar bırakarak dünyasını değiştiren Mattaveyh'dir. Kaynaklar onun *el-Muhîd fî Usulî'd-Din, et-Tezkiretü fî Latîfî'l-Kelam* ve *el-Kifaye* isimli eserlerinden söz etmektedir.¹¹⁴

Ebu Muhammed Abdullah b. Said el-Lebâd; Ebu Muhammed Havârizmî; Ebu Hamid Ahmed b. Muhammed İshak en-Neccâr; Ebu Bekir er-Râzî; Ebu Hâtim er-Râzî; Ebu Bekr Dîneverî; Ebu'l-Hasan Kirmânî, Ebu Asım el-Mervezî, es-Samman Ebu Said, el-Buharî Ebu Tahir Abdulhamit b. Muhammed diğer öğrencilerindendir.¹¹⁵

Son Mu'tezile kelâmcısı¹¹⁶ ise Kur'an'ı Mu'tezile inanışları doğrultusunda anlayıp yorumlayan Zemahşerî(ö.538/1143)dir. Bu anlayışla Kur'an'ı yorumladığı eserinin ismi ise dünyaca ünlü el-Keşşâf'tır. O ayrıca edebî-lügavî tefsirlerden de sayılmaktadır.¹¹⁷

C- Basra ve Bağdat Mu'tezililerinin Üzerinde İttifak Ettiği Kelamî Konular

Büyük günah işleyen kafir olmadığı gibi mümin de değildir. O fâsıktır. Bu durumdaki bir kimse iman ile küfür arasında bir yeredir. Bu durum "el-Menzile beyne'l-Menzileteyn" tabiriyle ifade edilir.¹¹⁸

Allah ezeldir, öncesizdir. Ezelilik, zatının en özel sıfatı/niteliğidir. Allah'ın zatının dışında ezeli sıfatları yoktur. Allah zatıyla alim, kâdir ve diri olup, ilim, kudret ve hayat sıfatla nitelenemez.

Allah'ın Kelamı /Kuranikerim, bir mahal/ yerde sonradan yaratılmıştır. Harfler ve seslerden oluşup Mushaflarda yazılmıştır.¹¹⁹

Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrini resmen kabul edip bunu devlet politikası yapan Abbasî Halifesi el-Me'mun (ö.218/833), bir süre sonra bu düşüncenin bütün Müslümanlar tarafından kabul edilmesini istedi hatta zorladı. Böylece İslâm düşünce tarihine *Mihnet devri* olarak geçen acı ve ıstıraplarla dolu oldukça talihsiz kara bir

¹¹¹ Sezgin, Fuat, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. I/4, 86-87.

¹¹² Behşemiyye, Ebu Haşim Cubbâi(ö.321/933)nin takipçilerinin oluşturduğu Mu'tezilî bir fırka. Bkz. Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firâk*, 134; Râzî, *İ'tikâdatü Firaki'l-Müslimin ve'l-Müşrikin*, 40.

¹¹³ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 118-119; Ayrıca bkz. Yurdagül, agm, 136.

¹¹⁴ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 119; Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. I/4, 88

¹¹⁵ İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, 118-119.

¹¹⁶ Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. I/4, 60.

¹¹⁷ Zemahşerî, Muhammed b. Ömer, *Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzilî ve Uyunu'l- Ekâvili fî Vucuhî't-Te'vil*, Daru'l-lhyâi't- Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997, I, 5-6.

¹¹⁸ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu Usulî'l-Hamse*, 697; Ahmed Emin, *Fecru'l-Islam*, 470.

¹¹⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 38.

dönem başlamış oldu.¹²⁰ Bu düşünceyi benimsemeyenlere karşı şiddet politikası uygulandı. Din ve düşünce hürriyetinden yana olan Mu'tezile kelam okulu, bu düşüncelerini kendileri gibi düşünmeyenlere karşı uygulamaya geçirememişlerdir, bunda başarısız olmuşlardır. Bu da İslâm düşünce tarihinde düşünce ve fikir hürriyeti adına atılan adımların hedefe ulaşmadan dumura uğramasına neden olmuştur.

İrade, semî ve basar Allah'ın zatıyla kaim manalar değildir.

Öteki dünyada (Ahiret âleminde) Allah gözlerle görülemez. Bu durum yani Allah'ın görülmesi O'nun insanlara özgü olan herhangi bir yön, cihet, suret ve mekanda bulunma gibi hususlarda insanlara benzemesi anlamına gelir ki bu Allah için düşünülemez.¹²¹

Müteşâbih ayetlerin te'vil edilmesini gerekli görürler.

Söz konusu bu düşünceleri benimsemelerinde tevhide farklı anlamları, dinî problemleri anlama ve yorumlamada aklî düşünce metodunu kullanmaları etkili olmuştur. Birey iyi ya da kötü kendi eylem ve davranışlarını (fiil) yaratmaya kadirdir. Ahirette dünya hayatında yaptığı iyilik ve kötülüklerinden sorumlu tutulacak, karşılığını mükafat ya da ceza olarak görecektir. Kötülük/şer, adaletsizlik/zulüm ve bu türden diğer fiiller/ ma'siyet Allah'a isnat edilemez. Şayet Allah adaletsizliği yaratmış olsa haksız ve adaletsiz olmuş olacaktır.

Allah yalnızca iyiyi/salah ve hayırlı olanı yapar. Hikmet, insanların yararına olan şeyleri yapmasını gerektirir. Bu da adalet prensibinin gereğidir.

Bu dünyadan mümin olarak ayrılan birey, sevap ve mükafatı hak etmiştir. Büyük günah işlemiş olduğu halde tevbe etmeksizin ölürse, ebedi olarak cehennemde kalacaktır. Ancak bu durumdaki insanın cezası kafirlerinkinden daha hafif olacaktır. Bu va'd ve vai'd ilkelerinin gereğidir.

Bir şeyin iyi ve kötü olduğu vahiy tarafından bildirilmeden önce akılla bilinir. Yani akıl vahye gereksinim duymaksızın neyin iyi neyin de kötü olduğunu belirleme kabiliyetindedir. Peygamberler aracılığıyla iyi ya da kötü olan şeylerin bildirilmesi haber verme, imtihana yöneliktir. " ...Helâk olanın açık bir delille (gözüyle gördükten sonra) helâk olması, yaşayanın da açık bir delille yaşaması için (böyle yaptı)."¹²²

Devlet başkanının (imamet) belirlenmesinde nassın mı yoksa halkın oyunun (seçim) mu belirgin olduğu hususunda uzlaşma sağlanamamıştır.¹²³

D- Basra ve Baġdat Mu'tezilileri Arasındaki Farklar

Bu iki Mu'tezilî ekolü birbirinden ayıran en belirgin nitelik, Baġdat Mu'tezilîlerinin imamet konusundaki takındıkları tavrın Şia'nın imamet doktrinine uygunluk arz etmesidir. Baġdat ekolu, Hz. Ali'yi diğer sahabelerden daha üstün bir konumda tutmuş ve o şekilde değerlendirmişlerdir. Hatta onlara göre Hz.

¹²⁰ Nyberg, H.S., 'Mutezile', *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1940-1988, VIII, 760; Işık, *Mutezilenin Doġuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 61.

¹²¹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu Usulî'l-Hamse*, 232 vd; Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 238; Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usulî'd-Diyâne*, thk. Beşir Muhammed Uyûn, Şam, 1413/ 1993, 68; Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed, *Usulu'd-Din (Ehl-i Sünnet Akaidi)* Çev. Şerafettin Gölçük, İstanbul, 1988, 111; Neseî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Temhid fî Usulî'd-Din*, thk. Abdulhay Kabil, 1407/1987, 38-39; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Huru'l-lyn*, 148; Sabûnî, Nureddin Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekir, *el-Bidâye fî Usulî'd-Din*, thk. Bekir Topaloġlu, Ankara, 1995, 38.

¹²² el-Enfâl, 8/42.

¹²³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 38-39

Peygamber'den sonra ümmetin en faziletli Ali b. Ebu Talib'tir. Onlar bu görüşlerini dince üstün kabul edilen niteliklerine dayandırmışlardır.¹²⁴

Basra ekolü kelim problemlerinin çözümünde ortaya attıkları yeni fikir ve düşüncelerini halka ulaştırmada daha rasyonel bir tavır takınırken Bağdat ekolü bu çizgiden ayrılmış, düşüncelerini eylem alanına aktarıırken daha katı bir tavır sergilemişlerdir. Yani Basra ekolu fikrin teorik çerçevesini oluşturmaya çalışırken, Bağdat ekolu düşüncenin pratiğe aktarılmasıyla ilgilenmişler; bunda da rahatsızlıklara yol açmışlardır.

Basra ekolüne nazaran Bağdat ekolü, Yunan felsefesinden daha çok etkilenmiştir.

Mu'tezile'nin Basra mektebinde Allah'ın sıfatları daha fazla araştırmaya konu teşkil etmişken Bağdat mektebinde ağırlık varlık üzerine kaymış gözükmektedir.

İki ekol arasındaki söz konusu farklara ilaveten Basra ekolü daha çok ilmi sahada kendini ortaya koymuşken, Bağdat ekolü siyasî alanda temayüz etmiştir.¹²⁵

E- Sonuç ve Değerlendirme

İslâm düşünce tarihinde Mu'tezile kelam ekolü, sosyo-kültürel ve siyasî yönden Emeviler'in karşısında bir duruşu temsil ederken Mu'tedil Şia ile şahsî ve akidevî ilişkilerin içerisinde bulunuyordu. Bununla birlikte Nyberg'in de ifade ettiği gibi Mu'tezile, Abbasilerin resmi akidelerini temsil ediyordu.¹²⁶

Hicrî ikinci yüzyılda Mu'tezile'nin tabiat ilimlerine verdiği önem İslâm Medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunduğu gibi kelam ilminin gelişip neşvü nema bulmasında da etkili olmuştur. Mu'tezile içerisinde tabiat felsefesine en fazla önem veren Basra'da bağımsız bir ekol –Nazzamiyye- kuran Ebi İshâk en-Nazzâm (ö.231/845) olmuştur. Nazzâm kendisini en büyük tabiatçı filozof olarak nitelendirmiş, materyalist /dehriyye felsefeyle mücadeleye girişmiştir.¹²⁷

Hicri ikinci yüzyılın başında Basra ve çevresinde gün yüzüne çıkan Mu'tezile düşüncesi, Hicri üçüncü yüzyılda Şam, Mısır ve Endülüs'te taraftarlar kazanmış; Hicri dördüncü yüzyılda da bütün şarkta yayılmaya devam etmiştir. Ancak bu yayılış fazla uzun sürmemiş beşinci asırda önem ve etkisini kaybetmeye başlamıştır. Bu etkilerini kaybedişlerine neden ise teoride savundukları düşünce özgürlüğünü pratiğe yani yaşanan hayata yansıtamamalarıdır. Bu sebeple Mu'tezilî düşünce halktan aldığı desteği devam ettirememiş, büyük bir çöküntüye uğramıştır. Mu'tezilî düşüncenin ilk temsilcisi Vâsıl b. Atâ (ö.131/748) iken son temsilcisi ya da kelâmcısı ise Zemahşerî (ö.538/1143) olmuştur.¹²⁸

Sonuç olarak her iki ekol mensubu Mu'tezile kelâmcıları, yaşadıkları zaman sürecinde batıl ve sapkın din taraftarları ve dinsizlerle (mülhid) katı bir mücadelenin içerisinde girmişler; onları ve eserlerini şiddetli bir tarzda tenkide tâbii tutmuşlardır. Bazı sahabeler, hadis ve fıkıh bilginleri de dahil olmak üzere birçok Müslüman düşünür onların bu eleştirilerinden kurtulamamışlardır. Dinin anlaşılmasında rasyonalist bir çizgi, diğer bir deyişle akılcı bir metot bir takip etmişler; dini düşüncenin oluşmasında etkin bir rol oynamışlardır.

¹²⁴ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu Usulî'l-Hamse*, 767; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Huru'l-Iyn*, 205; Ayrıca bkz. Nyberg, agm, 760.

¹²⁵ Nyberg, agm, 760; Yazıcıoğlu, age, 31.

¹²⁶ Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. 1/4, 59; Nyberg, agm, 758.

¹²⁷ Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. 1/4, 60.

¹²⁸ Sezgin, *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, c. 1/4, 60.

Sonucu önceleyen kısımlarda belirtildiği gibi Mu'tezilî kelamcılarının birçoğu dindarâne bir yaşantı içerisinde olmuşlar, fikir hürriyetine verdikleri değerden olsa gerek birçok alt kollara ayrılmışlardır. Sonuç olarak Mu'tezile, dini anlama ve yorumlamada akla büyük ölçüde değer atfeden Kelam okuludur. Bu ekol duruşuyla akli düşüncenin İslâm kültür ve medeniyetinde yeşermesine ve inkişaf bulmasına katkıda bulunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- AHMED B. HANBEL, *el-Müsned*, thk. Abdullah Muhammed Derviş, Beyrut, 1411/1991.
- AHMED EMİN, *Fecru'l-İslâm*, Mektebetü'l-Usra, Kahire, 1996.
- ALİYYÜ'L-KÂRÎ, Ali b. Sultan Muhammed el-Haneffî, *Şerhu alâ Fıkhı'l-Ekber*, İst, 1375/1955.
- ATAY, Hüseyin, 'Memleketimizde İlim ve Din Anlayışı' *AÜİFD.*, Ankara, 1969.
- AYDINLI, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*, Ankara, 2001.
- BAġDADÎ, Ebu Mansur Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, *Usulu'd-Din*, Beyrut, 1401/1981.
- BAġDADÎ, Ebu Mansur Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-Firak, (Mezhepler Arasındaki Farklar)*, Çev. E.Ruhi Fıġlalı, Ankara, 1991.
- BUHARÎ, Muhammed b. İsmail, *es-Sahih*, İstanbul, 1413/1992.
- CÂHİZ, Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahız, *Kitabu'l-Hayevân*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut, trs.
- EL-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman el-Cevzî, *Telbisu İblis*, thk. Eymen Salih, Kahire, 1415/1995.
- CEVZİYYE, İbn Kayyim, *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*, thk. Taha Abdurrauf Sad, Kahire, trs.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Kitabu't-Ta'rifât*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995.
- CÜVEYNÎ, Ebi'l-Meâli Abdumelik, "el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi Erkâni'l-İslâmiyye", *Akaide Dair İki Risale*, Müifv.yay., No:41, İstanbul, trs.
- CÜVEYNÎ, *Kitabü'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edilleti fi Usûli'l-İ'tikad*, thk. Esed Temim, Beyrut, 1413/1992.
- EBU DAVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, İstanbul, 1413/1992;
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, thk. Beşir Muhammed Uyûn, Şam, 1413/ 1993, 68;
- EŞ'ARÎ, Ebu Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfû'l- Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, Beyrut, 1411/1990, I, 245.
- GÖLCÜK, Şerafeddin, *Kelâm Tarihi*, İstanbul, 1998.
- HAYYÂT, Ebi Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman, *Kitabu'l-İntisâr ve'r-Reddi alâ İbn Râvendî el-Mülhid*, thk. Neyberg, Beyrut, 1987.
- IŞIK, Kemal, *Mutezilenin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967.
- İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm ez-Zahirî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Beyrut, 1406/1986.
- İBN MÂCE, Ebi Abdullah b. Yezid el-Kazvânî, *es-Sünen*, İstanbul, 1413/1992.
- İBN MURTAZA, Ahmed b. Yahya, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, thk. Suzana D. Wilzer, Daru'l-Muntazır, Beyrut, 1409/1988.
- İBN NEDİM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi Yakub İshak, *el-Fihrist*, thk. eş-Şeyh İbrahim Ramazan, Daru'l-Marife, Beyrut, 1417/1997.
- KÂDÎ ABDULCEBBAR, Ahmed, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, thk. Abdulkerim Osman, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire, 1416/1996.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kureşî, *es-Sahih*, İstanbul, 1413/1992
- NESEFÎ, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Temhid fi Usûli'd-Din*, thk. Abdulhay Kabil, 1407/ 1987.

- NESEFÎ, Ebu'l-Muîn, *Bahru'l-Kelam*, Mısır, 1329/1911.
- NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ, Ebu Said, *el-Huru'l-lyn*, thk. Kemal Mustafa, Mısır, 1367/1948.
- NYBERG, H.S., 'Mutezile', *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1940-1988, c.VIII.
- ÖZARSLAN, Selim, *İslâm'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, Kitap Dünyası, Konya, 2001.
- ÖZARSLAN, Selim, *Kelam'da Tevbe*, Elazığ, 2002.
- PEZDEVÎ, Ebu'l-Yusr Muhammed, *Usulu'd-Din (Ehl-i Sünnet Akaidi)* Çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul, 1988.
- RÂZÎ, Fahreddin Muhammed b. Ömer el-Hatîb, *İ'tikâdatü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, (el-Mürşidü'l-Emin ile birlikte) Kahire, 1398/1978.
- SABÛNÎ, Nureddin Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekir, *el-Bidâye fi Usuli'd-Din*, thk. Bekir Topaloğlu, Ankara, 1995.
- SAİD MURAD, *Medresetü'l-Basra el-İ'tizâliyye*, Kahire, 1992.
- SEZGİN, Fuat, (GAS) *Tarihu't-Türâsi'l-Arabî*, Arapça'ya çev. Mahmud Fehmi Hicazî, Riyad, 1411/1991.
- SUBKÎ, *Tabakâtü's-Şafiyye*, Mısır, 1324/1906.
- ŞEHRİSTANÎ, Ebu Feth Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut, trs.
- TİRMİZÎ, Ebi İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ, *es-Sünen*, İstanbul, 1413/1992.
- YAZICIOĞLU, M. Said, *Kelam Ders Notları*, Ankara, 1998.
- YURDAGÜL, Metin, 'Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelamcısı Kâdî Abdülcebbar Hayatı ve Eserleri'; *MÜİFD.*, sayı: 4, İstanbul, 1986.
- ZEMAŞSERÎ, Muhammed b. Ömer, *Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidit-Tenzîli ve Uyunu'l-Ekâvili fi Vucuhit-Te'vil*, Daru'l-İhyâit-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997.